

ЧИТАЧІ МАСОВОЇ ТА ЕЛІТАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ В «ЕПОХУ ГЛЯДАЧІВ»

Традиційно читання було пов'язане із системою освіти та соціальною елітою. Ера масового читача тривала у Західній Європі та Північній Америці близько століття – з середини ХІХ до середини ХХ століття. На початку ХХІ століття коло читачів суттєво зменшується, в культурі відбуваються помітні зрушення, пов'язані зі зниженням соціально-культурного статусу літератури та трансформацією читача в глядача. Тим не менш протягом багатьох десятиліть демографічні характеристики читача залишаються незмінними, і пов'язані вони в першу чергу з освітою. Дослідники «класу читачів» ХХІ століття Венді Грісволд, Террі Мак-Доннел та Натан Райт відзначають, що соціологічне опитування, проведене в 20 країнах, дозволяє зробити висновок про те, що характер читання зумовлений півнем освіти. Крім того, «читання тісно пов'язане також із фінансовим благополуччям (люди з достатком читають більше), расою (білі читають більше афроамериканців і латиноамериканців), статтю (жінки читають більше чоловіків), місцем проживання (мешканці передмість читають більше сільських жителів і тих, хто мешкає в межах міста)...» [1, с. 272].

Феномен читання належить до фундаментальних досягнень культури, його особлива роль у розвитку цивілізації, та й будь-якого розвиненого суспільства, не викликає сумніву. Ставлення до класики завжди було чимось вагомішим, ніж просто знайомство з творчістю того чи іншого письменника, хоча б вже тому, що воно визначає культурну ідентичність. Класичні автори, якщо не брати до уваги програму читання школярів і студентів, ніколи не переважали в колі читання різних читачьких груп. Останнім часом роль читання, особливо в такому його звичному розумінні, як читання класичної літератури і романів кращих сучасних письменників, ще більш знижується. Масове читання, тяжіючи до тривіальної масової літератури,

перетворюючись на засіб релаксації та втечі від реальності. Старі механізми створення «людини, що читає» майже втрачені. Традиційні «володарі дум», які впливали на виникнення читацької моди (критики, філологи, публіцисти...), сьогодні мають зовсім невелику аудиторію кваліфікованих читачів. Масове читання відірване від цього кола знавців і поширюється у відповідності з іншими закономірностями. В основному його формує книжковий ринок, що орієнтується переважно на ту літературу, яка добре продається, і більшість українських читачів віддають перевагу жанровій літературі (детективи, любовні романи, фентезі тощо). До літератури минулих століть і творів сучасних авторів, яких можна прилічити до «серйозної» літератури, звертається лише невелика частина «аристократичних» (Р. Барт) читачів. На львівському форумі книговидавців 2013 року було презентоване дослідження «Чтение книг в Украине» GfK Ukraine, зроблене на замовлення «Київстар». Згідно цьому дослідженню, поза шкільного мінімуму «художньою літературою цікавиться тільки 5% українців» [8, с. 57]. У сучасного українського читача великою популярністю «користуються детективи (14%) і твори, написані не раніше середини минулого століття (11%)» [8, с. 57]. «За популярністю серед українських письменників з помітним відривом лідирує Ліна Костенко (47%). Але взагалі немає жодного українського автора, який був би відомий хоча б половині жителів країни» [8, с. 57].

Такі результати не є несподіваними і підтверджуються іншими локальними дослідженнями. Скажімо, опитання, проведене серед студентів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара та Національної металургійної академії України в 2012–2013 рр., також показало, що роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» є одним із найчастіше згадуваних, що перевага віддається детективам (20,44%) та любовним «рожевим» романам (19,36%). Респондентам цього опитування треба було зробити вибір між наступними позиціями відповідей: а) читання літератури для мене нагальна життєва потреба, б) час від часу у мене виникає бажання почитати, в) не відчуваю потреби в читанні художньої літератури. Відповіді розподілилися так: варіант а) відзначили 377 студентів (35,4% від загального числа респондентів); варіант б)

обрали 557 студентів (52,3%) і на варіанті в) зупинив свій вибір 131 студент, що відповідає 12,3% респондентів від загальної кількості опитаних. Активними читачами можна назвати лише третина опитуваних.

Такий результат, з одного боку, може бути прокоментований як позитивний, з іншого – саме для студентської аудиторії він може виглядати як недостатній, констатуючий певну читацьку пасивність в студентському середовищі, де поступово розвивається прагматичне ставлення до читання. Серед мотивів звернення до нього переважають навчальний та пізнавальний. На формування читацької культури студентів впливають комп'ютерні технології, засоби масової інформації, Інтернет. Вільний час заповнюється не дозвільним читанням, а комп'ютерними іграми, спілкуванням у соціальних мережах, переглядом різноманітних телепрограм... Сьогодні формується відмінний від попереднього тип читача, знайомого з різноманітними віртуальними практиками та готового включати текст до широкого мультимедійного контексту. Такий читач більшість цікавих для нього текстів знаходить в Інтернеті, який функціонує здебільшого у вигляді нових текстових технологій, що відрізняє його від інших аудіовізуальних ЗМІ.

Зниження інтересу до читання – явище міжнародне. Численні дослідження, що проводилися на рубежі XX–XXI століть, свідчать про тенденцію перетворення читача на глядача, слухача і користувача Інтернету. Та частина літератури, яка успішно інтегрувалася в ринкові відносини і зберегла зв'язок з досить широким колом читачів, звичайно визначається як масова. Безперечно, можна стверджувати, що «поняття “високої” та “масової” літератур можуть отримувати різне змістове наповнення залежно від конкретних історичних умов, панівних теорій і поглядів наукової спільноти, мети дослідження та преференцій конкретного дослідника» [5, с. 55]. Додамо до цього, що межі художньої літератури та зміст цього поняття формуються в кожен історичну епоху у взаємодії суб'єктних та об'єктних чинників: на перетині інтенцій авторів, з одного боку, сприйняття читачів – з іншого, в рамках існуючих у культурній свідомості шаблонів, стандартів, відносно яких аналізуються структури та змістовні оз-

наки конкретних текстів. Виходячи з цього ми розглядаємо масову літературу як явище культури сучасного суспільства, що й визначає її специфічні риси. В ній у бік спрощення та уніфікації переосмислена поетика класичної літератури і вироблені певні оповідні формули, які органічно втілилися в жанрах детективу, жіночого роману, трилера, фентезі.

На кінець минулого століття вже нікого не дивувало, що масового читача спокушає цікавість детективів та жіночих романів – чарівних казок сучасного міста, написаних нехай недбало й наспіх, але доступною мовою, які розповідають про життя і смерть, злочини та кохання нових «принців» та «попелюшок». Масова література широко взаємодіє із шоу-бізнесом, ЗМІ, Інтернетом, що свідчить про уніфікацію інформаційних процесів у сучасному суспільстві. Вона міцно ввійшла в повсякденні культурні практики, що знайшло відображення навіть у такому «оперативному» жанрі народної творчості, як анекдот. Наприклад: «Новою двотомною книгою закінчилася спроба Дар'ї Донцової розписати кулькову ручку». Масова література різко змінила структуру літературного поля, впевнено посівши більшу його частину. Високій, серйозній, якісній, а тим більше експериментальній літературі місце дісталось скромне, адже вона не відповідає літературній компетенції широкої читачької публіки.

Літературна компетенція ґрунтується на тих знаннях та уявленнях, з якими читач і письменник підходять до тексту. Розрив масового читача з «високою» літературою експлікований, скажімо, в бесіді героїв роману В. Пелевіна «Ампір В» (2006):

«– Ты знаешь, кто такие термиты? – спросила она.

– Да. Слепые белые муравьи. Они выедают изнутри деревянные вещи. Про них ещё этот писал, как его, Маркес.

– Маркес? – переспросила Гера.

– Может. Я не читал, знаю чисто по дискурсу. Как и про термитов. Живых не видел» [3, с. 193].

Елітарна література орієнтована на читача з великою літературною пам'яттю, який читав Маркеса і не з чуток знайомий зі світовою культурою, у той час як література масова припускає в читачеві коротку пам'ять, розраховуючи на те, що він не впізнає розхожого

сюжету в новій обробці, не зверне увагу на мовні недбалості і сюжетні невідповідності. Для елітарної, експериментальної літератури обов'язкове ставлення до тексту не тільки як до лінійної послідовності подій, але й як до складного, багатомірного художнього цілого.

Автори високої, експериментальної літератури більше покладаються на співтворчість читача і можуть собі дозволити несподіваний мовний вигляд тексту, фрагментарність, ослаблену сюжетність. Зокрема, в елітарній та масовій літературі існує різне ставлення до мовної норми. У високій літературі порушення загальномовної норми має тенденцію оцінюватися як індивідуальний авторський художній прийом, а в масовій – як стилістична помилка, мовна недбалість, яку не помітив редактор, або своєрідний жарг. Наприклад:

«– Вы меня удивляете, Киреева. Я вам начальник или где?

<...>

– Могут у меня быть личные интересы или с кем? – отвечаю я в том же тоне; мы с ней частенько коверкаем язык. Прикалываемся» [2, с. 217].

Загалом, така собі мовна гра без претензій – простенький «прикол», зрозумілий будь-кому.

У тривіальній літературі, де цінується найбільша відповідність вигаданого світу реальному й чітке виконання оповідних завдань, мовні вольності трактуються як помилки і недбалості. Буденна, стерта мова, беззмістовні загальні місця часто є нормою для літератури широкого попиту. Масовий читач за невеликим винятком «споживає» за власним бажанням саме масову літературу, все більше й більше пручаючись програмного набору класики, пропонованому навчальними закладами. Недарма автори детективів змушені пояснювати, чим Тетяна Ларіна відрізняється від Анни Кареніної або Емми Боварі, якщо згадують імена цих героїнь класичних романів у своїх текстах. Популярна література може бути по-своєму цікавою, як, скажімо, книги О. Робскі, С. Мінаєва, В. Панюшкіна. Ця нова етнографічна проза описує субкультуру, незнайому більшості читачів. Але якщо фізіологічний нарис ХІХ століття знайомив читача з петербурзьким шарманщиком або двірником, то нова побутописьменницька проза відтворює життя «нових росіян» або

офісної інтелігенції. «На відміну, скажімо, від глянцевих журналів наративізація етнографічних описів життя “нових багатих” у іронічних детективах або глем-прозі позбавлена дидактичної направленості: прикмети незнайомого стилю життя тут вбудовані в знакову структуру повсякденності» [6, с. 210]. В повісті В. Пелевіна «Прощальные песни политических пигмеев Пиндостана» (2008) щодо такого роду літературної «продукції» говориться з іронією й ледь вловимим співчуттям: «Значительная часть современной массовой культуры работает по схеме, которую в профессиональных кругах называют “мельница-3”: небогатые люди продают совсем бедным свои фантазии о жизни богатых, очень богатых и сказочно богатых. Иногда эта схема разнообразится какой-нибудь яркой деталью: небогатый человек демонстрирует жёлтой прессе свой домик на Рублёвке или выдаёт на-гора какую-нибудь случайно подсмотренную примету олигархического быта (вроде сакраментальной фразы “как похорошела столица Чукотки”, которую олигархи произносят по прибытии в Лондон)» [4, с. 211]. Масова література є здебільшого міместичною і намагається відобразити реальну дійсність, апелюючи до правди «самого життя». Разом з тим однією з її визначальних функцій є компенсаторна, яка дозволяє реципієнту піти від дійсності у світ ілюзій, де всі життєві перипетії є легко вирішуваними. Для цього в тексті повинні отримати художнє втілення дві психологічні потреби – бажання інтенсивного збудження й бажання усунутися від реальних життєвих трагедій, вона не стільки відображує реальні явища, скільки містифікує їх.

Мабуть, можна виділити наступні найзагальніші ознаки елітарності/масовості в сучасній літературі. Для сучасної елітарної літератури характерна «жанрова гра» – свого роду винахідництво, гібридизація жанрів, активне використання форматів і мовного вигляду нехудожніх текстів, у той час як твір масової літератури маркований як художній та прагне максимально відповідати своїй жанровій характеристиці. В масовій літературі цінується перш за все сюжетність і не допускається ані розмивання сюжетної лінії засобами ліризації, ані уповільнення сюжетної динаміки в результаті збільшення частки композиційних блоків, які описують будь-що (такі як портрет,

пейзаж, інтер'єр тощо). Завдяки налагодженому конвеєрному виробництву масової літератури принцип клішованості, належність до певної «оповідної формули» (Дж. Кавелті) проявляється на всіх її формально-змістовних рівнях: ім'я або псевдонім автора, назва, обкладинка є первинними сигналами приналежності книги до певного жанрово-тематичного ряду. Автори масової літератури чітко бачать свого адресата й прагнуть точно вийти на рівень його читацького очікування. Адже, як вірно зазначила М. Черняк, «жорсткі рамки жанру допомагають читачеві підвищити свою самооцінку, оскільки він відчуває себе знавцем жанру, який володіє структурою думки і знання, може вгадати те, що відбувається, відчуває свою владу над вигаданим автором світом» [7, с. 62]. І автори, й читачі масової літератури взаємно один від одного залежать: спочатку письменник стверджує певний формат (якщо йдеться про романну серію), а потім потурає читацьким смакам, які сам же і прищепив. І вже неважливо, що якість «свіжих» книг, де задіяні одні й ті самі герої, що полюбилися, помітно нижче якості більш ранніх творів; тепер читач прощає й повтори, й стилістичну недбалість, і зайве моралізаторство, притаманні десяткам як російських детективів (Д. Донцової, А. Малишевої, П. Дашкової, Ч. Абдуллаєва та ін.), так і українських (А. Кокотюхи, А. і П. Владимирських, О. Волкова, Л. Даниленка, В. Васильченка та ін.), виданим у останнє десятиліття. Формули масової літератури сприяють створенню нескладних, але захоплюючих сюжетів, культивують у читачів віру в маленьке диво. Все це й призводить до того, що більшу частину книжкових прилавоків займає популярна література, орієнтована на некваліфікованого читача з невибагливим смаком, і переважно саме вона складає основу дозвільного читання, яке до того ж все більше скорочується.

Між тим розвитку інтелекту, особистісних якостей читача сприяє дозвільне читання, під яким розуміється читання для відпочинку, розваги, зумовлене особистим інтересом, культурною звичкою. На жаль, читання перестає бути культуротворчим ресурсом, що передбачає активну співтворчість; книги читаються або строго функціонально, за необхідністю («по роботі треба», «сесію треба здавати»), або рутинно, приблизно так само, як дивляться черговий серіал по

ТБ, що випадково привернув увагу. Читацька аудиторія звужується, і її зменшення йде не тільки за рахунок масового читача, але й читача кваліфікованого.

Література

1. Грисволд В. Чтение и класс читателей в XXI веке / Венди Грисволд, Терри Мак-Доннел, Натан Райт // Новое литературное обозрение. – 2010. – № 102. – С. 271–287.
2. Кондрашова Л. Наследство в глухой провинции / Лариса Кондрашова. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 317 с.
3. Пелевин В.О. Ампи́р В / В.О. Пелевин. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с.
4. Пелевин В.О. Прощальные песни политических пигмеев Пиндостана / В.О. Пелевин. – М.: Эксмо, 2008. – 288 с.
5. Таранова А. «Велике нечитоме» і академічний канон: проникнення масової літератури до парадигми літературознавства / А. Таранова // Слово і час. – 2008. – № 11. – С. 50–56.
6. Ушакин С. О пользе фиктивного родства / С. Ушакин // Новое литературное обозрение. – 2008. – № 89. – С. 201–212.
7. Черняк М.А. Массовая литература XX века / М.А. Черняк. – М.: Наука-Флинта, 2007. – 432 с.
8. Яновский С. Как выглядит современный читающий украинец / С. Яновский // Репортёр. – 2013. – № 4. – С. 56–57.

Анотація

В.А. Гусєв. Читачі масової та елітарної літератури в «епоху глядачів».

Феномен читання належить до фундаментальних досягнень культури, його особлива роль у розвитку будь-якого розвиненого суспільства не викликає сумніву. Однак тих, хто вмiє читати, стає більше, а читачів художньої літератури – менше. Класичні автори, якщо не брати до уваги програму читання школярів і студентів, ніколи не переважали в колі читання. Ставлення до класики завжди було чимось більш вагомим, ніж просто ставленням до творчості того чи іншого письменника, хоча б вже тому, що воно визначає культурну ідентичність. Проте останнім часом роль читання, особливо в такому його звичному розумінні, як читання класичної літератури і романів кращих сучасних письменників, знижується. Масове читання набуває іншої форми, все більше тяжіючи до тривіальної літератури, перетворюючись на засіб релаксації та втечі від реальності. Формули масової літерату-

ри сприяють створенню нескладних, але захоплюючих сюжетів, культивують у читачів віру в маленьке диво. Все це й призводить до того, що більшу частину книжкових прилавків займає популярна література, орієнтована на некваліфікованого читача з невибагливим смаком і переважно саме вона складає основу досугового читання.

Ключові слова: масова література, елітарна література, читач, коло читання, формально-сміслові особливості.

Аннотация

В.А. Гусев. Читатели массовой и элитарной литературы в «эпоху зрителей».

Феномен чтения принадлежит к фундаментальным достижениям культуры, его особая роль в развитии любого развитого общества не вызывает сомнения. Однако тех, кто умеет читать, становится больше, а читателей художественной литературы – меньше. Классические авторы, если не брать во внимание программу чтения школьников и студентов, никогда не преобладали в круге чтения. Отношение к классике всегда было чем-то более весомым, чем просто отношением к творчеству того или иного писателя, хотя бы уже потому, что оно определяет культурную идентичность. Однако в последнее время роль чтения, особенно в таком его привычном понимании, как чтение классической литературы и романов лучших современных писателей, снижается. Массовое чтение приобретает другую форму, все более тяготея к тривиальной литературе, превращаясь в средство релаксации и бегства от реальности. Формулы массовой литературы способствуют созданию несложных, но захватывающих сюжетов, культивируют у читателей веру в маленькое чудо. Все это и приводит к тому, что большую часть книжных прилавков занимает популярная литература, ориентированная на неквалифицированного читателя с непритязательным вкусом и преимущественно именно она составляет основу досугового чтения.

Ключевые слова: массовая литература, элитарная литература, читатель, круг чтения, формально-смысловые особенности.

Summary

V.A. Gusev. Mass and Elite Literature Readers in the «Age of the Viewers».

The phenomenon of reading is one the fundamental achievements of culture and its specific role in the development of any developed society is beyond any doubt. However, the number of those who can read is increasing but the number

of fiction readers is decreasing. Classical authors, without taking into account the school and university reading programs, have never dominated in terms of reading. The attitude towards the classics was always something more important than simple attitude to the works of the writers, at least because it defines cultural identity. Recently, however, the role of reading, especially in such conventional sense as reading of classic literature and novels of the best contemporary writers, is reducing. Mass reading takes another form tending more to trivial literature, becoming a means of relaxation and escape from reality. The formulas of mass literature contribute to the creation of simple but captivating plots, and they cultivate the faith in small miracle in the readers' minds. All these lead to the fact that the book shelves are occupied by the popular literature focused on unskilled reader with the undemanding taste and namely this literature is the basis of leisure reading.

Key words: mass literature, elite literature, reading circle, formal and semantic features.